

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

ТРАГЕДІЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

РОМАН-ЕСЕЙ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

Пролог

ЛОВЕЛАС? КОЗАЦЬКИЙ ДОНЖУАН? АЛЕ КОЛИСЬ ВІН СТАНЕ В ПРИГОДІ БАТЬКІВЩИНІ

Це він, гетьман Іван Мазепа на сьомому десятку бурхливо прожитих літ так писав Мотрі Кочубей, дівичі шістнадцяти літ віку:

«Щасливії мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежелі мої бідні очі, що тебе не оглядають».

Що говорити — умів гетьман ввернути. Чи таким уже був велелюбним, чи вдався романтиком та ще й поетом на додачу (а вони, поети, всі не від світу цього), перед яким не могла встояти будь-яка представниця прекрасної половини роду людського — гм-гм...

Це їй, Мотрі Кочубей, сивий гетьман, як закоханий юнак, записочки передавав, а в них таке писав, таке, що в Мотрі посилено билосся серденько і голова кругом ішла. І наче про неї через віки напише Поет¹: «Білолиця, кароока і станом висока / У жупані; кругом пані, і спереду й збоку».

Гм... Вона й була, незважаючи на юний вік, а, може, дякуючи йому, і справді зваблива. І спереду, і збоку, і...

І з усіх боків, як не глянь. Ще процитуємо Поета, який хоч і не жив у ті часи, а наче про неї писав: «А глянь лиш гарно кругом себе, — і раю кращого не треба».

Бо в тому раю був він (можливо, тому рай був, що в ньому був він), сивий гетьман...

Це їй він клявся:

«Моя кохана Мотренька, ти моя остання любов, але перша справжня».

¹ Т. Г. Шевченко.

І Мотренька вже танула, як паморозь на весняному сонечку.

Ловелас (загляньмо до тлумачного словника рідної мови) — спокусник, зальотник, баламут, який тільки те й робить, що ловеласничає, себто упадає за ким-небудь (за ким — не має значення, аби предмет той був у спідниці).

А на ловця, як відомо, і звір біжить. А ловецьку сурму йому, зальотнику, заміняє мова його — зваблива і... цнотлива.

От він і займається ловитвою — зальотник-залицяльник, джигун, лабузник, що тільки те й робить, що лицяється-женихається; спокусник звабно-звабливий, перелесник солодкоголосий, баламут, що все туманить...

Чи був він ловеласом, що його так прозвано, особливо в Європі тих і пізніших часів? У різних джерелах говориться про буцімто велику кількість коханок гетьмана, в більшості своїй це були, запевняють джерела, яким можна вірити й не вірити, — заміжні дами. (А якщо це так, у гетьмана, можливо, були й позашлюбні діти, тільки носили вони інші прізвища, тож і залишилися для історії невідомими.)

Часто ще пишуть: гетьман спокусив юну Мотрю. Пишуть, забуваючи (чи вдаючи, що не знають головного): гетьман домагався руки дівчини, яка відповіла йому взаємністю, — то який же тут блуд.

Вона багнула вийти за нього заміж. Кажуть, зрозуміти це не важко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною... Хоча для дівчат та для любові цього явно замало. Правда, гетьман міг зачарувати будь-кого своїми речами, розумом, своєю освіченістю — але й цього мало для виникнення любові. То що було головним для Мотрі, коли вона закохалася в немолодого вже гетьмана, та ще й свого хрещеного?

Гетьман І. Мазепа овдовів року 1702-го. На вдівстві невеселому побув два роки, а тоді...

А тоді раптом і посватався до молодшої доньки генерального судді і свого давнього приятеля, ба навіть кума, Василя Леонтійовича Кочубея... Так, так, до неї, до Мотрі шістнадцяти літ, яка ще тільки-но, як троянда, почала розквітати з пуп'янка. Звідтоді і на все життя, що в гетьмана ще лишалося, вона стала для нього Мотрононькою.

Гм... Вона й до кінця життя була для нього такою — Мотрононькою, чорнобровою вродливицею, наче й не від світу цього, земна і в той же час неземна, богиня і просто... Просто дівчина. Файна, як десь в Україні кажуть.

Була тією, про яку Олександр Пушкін писав, що

...в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена, грудь ее бела,
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блещат ее глаза;
Ее уста, как роза, рдеют¹.

А щодо Мазепи, то він у Пушкіна «стар. / Он удручен годами, / Войной, заботами, трудами; / Но чувства в нем кипят, и вновь / Мазепа ведает любовь...»

Іван Степанович не ловелас, як і досі про нього розпускають чутки, Іван Степанович офіційно попросив руки

¹ Про ту «грешную деву», якій у Полтаві, за словами Пушкіна, бусцімто немає рівних... При всій повазі й навіть любові до Мотрони Кочубей автор мусить не погодитись з Олександром Сергійовичем: Полтава здавна славилась красунями. І тоді, і тепер. Бо найкращі дівчата в Україні — полтавки. Такий це незвичний край! І це кажу вам я, полтавець з діда-прадіда.

Мотрі у її батьків, але йому було рішуче й безповоротно відмовлено.

На тій підставі, що шлюб між хрещеним батьком, яким для Мотрі був Мазепа, і хрещеницею немислимий — за церковними законами. Це так, немислимий. За церковними законами, але Мазепа міг би дістати дозвіл у Церкви, якби була згода батьків його коханої.

Міг би, адже були випадки в історії, коли для високопоставлених осіб робилися Церквою винятки, міг би, але...

Але не став домагатися того винятку для себе — батьки Мотрі були рішуче проти, і тут уже й Церква була б безсилою. Цьому причин багато, але головна, як гадають історики, — жіночі ревнощі. Буцімто, Мазепа — було таке чи не було, хто тепер достеменно скаже? — чи не в молодості упадав за матір'ю Мотрі, тоді ще незаміжньою дівчиною, дочкою козацького полковника Любою, але... Але вона віддала перевагу іншому — потомку кримського бея, який приїхав в Україну в XVI столітті, Василеві Кочубею.

Ніколи не думала, що так схибить і попаде пальцем у небо — з юних літ ніхто не міг обхітрувати її, така вдалася, а тут... За якогось напівтатарина-напівукраїнця побігла, спокусилась, що він — бей, думала, ледь чи не на трон її возведе — дурепа!

Таких — у кого в роду один турок чи татарин, а другий — українець — називали тумою. Козак-тума. Звідси й пішло: любов, як тума, хоч кого зведе з ума. І її, мабуть, звів з глузду цей татарський чи турецький нащадок Кочубей — проміняла на нього здуру Мазепу! Та що тепер... Минулого не вернеш. Як кажуть, що з воза впало, те пропало...

І Люба — а вона була гордо-пихатою — все життя не могла пробачити собі, що дала маху і вибрала не того. А тому, запевняють, і зривала злість на чоловікові, хоч він у цій історії був ні при чім. Чи не тому Люба принижувала дочку — особливо в присутності батька, називаючи Мотрю

«блудницею» та «гетьманською наложницею»... Хоч такою дочка її ніколи не була. Це знала й сама мати, але треба ж було на комусь зігнати злість за свою промаху в молодості — була б вона, коли б не промахнулася, нині гетьманшею, а так... Всього лише суддиха. Чортзна-що!¹

І ще дослідники відзначають: історія останньої любові Мазепи і юної Мотрі значно зворушливіша і цнотливіша за ту, що описана в Пушкіна (у нього Мотря чомусь виступає під ім'ям Марії). А все тому, що гетьман мав Божий дар зачаровувати і завжди — при потребі — цим даром користувався. І це не тільки визнають — додають історики, а й ставлять йому в провину вороги — а їх у Мазепи було чимало! Та й нині ще предосить! Навіть в Україні, не кажучи про Росію. І все ж сліди його шарму можна простежити і в нас, і в Європі на протязі не одного століття. Так чи інак, а під його зачарування потрапляли не лише жінки, а й навіть такі мужі, як Вольтер, Байрон, той самий Пушкін, Чайковський. Та й не треба забувати, що за Мазепи Україна нарешті хоч на якийсь час зітхнула спокійно, адже Іван Степанович втілював у життя досить розумну економічну політику. І що дивно — не повірите — не крав. А ось десятки збудованих Мазепою храмів та церков стоять і нині, — але жодної резиденції чи замиської вілли. Іноземці захоплено писали: Мазепа підтримував розвиток наук, відновив Київську академію і збагатив — за власний кошт — її бібліотеку рідкісними творами, він побудував стільки святинь, а його... Його щороку проклинають у першу неділю Великоного посту... Мазепа — освічена і гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного народу... Так писали європейці.

¹ Існує й інша, архіоригінальна (хоча в принципі й життєва, адже в житті все трапляється) точка зору: Мотря була... дочкою Мазепи, бо за її матір'ю він — був гріх — упадав у молодості. А відтак... Ні, ні, не будемо далі фантазувати. Але це мовби пояснює, чому Любов Кочубей була так рішуче налаштована проти шлюбу гетьмана з її дочкою...

І хто знає, як би повернула муза історії, пані Клію, якби Іван Мазепа на шістдесятп'ятому році свого многотрудного життя не закохався в шістнадцятирічну доньку друга-приятеля Василя Кочубея Мотрю. Якби красуня не відповіла йому взаємністю, то жінколюб Мазепа женився б швидше всього на якій-небудь багатій полячці чи українці і заспокоївся б, ставши, може, й зразковим сім'янином: чоловіком-мужем і батьком для своїх дітей, які тоді в нього неодмінно народилися б. Але Мотря, хоч і мала багато женихів — а до неї сваталися і з України, і з Росії, — та віддала перевагу сивому гетьману, який до всього ще й був її хрещеним батьком... І цим «покрыв семью свою позором, забыл и небо, и закон...» Мотря назавжди увійшла в історію, хвилюючи людей з різних сторіч та епох. І навіть з різних країн Європи, де стільки вже написали про неї та її любов до гетьмана Мазепа. Чи про гетьмана Мазепу та його любов до неї. А не відмов вона йому, коли б усе склалося, як і гадалося, і вони стали б подружжям, можливо, й сама історія пішла б тоді іншим шляхом...

«Ім'я Івана Степановича Мазепа, гетьмана Лівобережної України з 1687 до 1709 р., на довгі роки увійшло до анналів не лише української, але й світової історії. І якщо для одних воно стало символом свободи і нескореності, то для інших до цього часу асоціюється з підступністю, зрадництвом і навіть своєрідним донжуанством. І хоча «зрадництво» гетьмана російському цареві Петру I можна охарактеризувати лише як умотивований перехід володаря України з-під протекції одного монарха (який не виконав своїх зобов'язань перед ним) до протекції іншого — шведського короля Карла XII Густава, тим не менш, боротьба за відновлення доброго імені видатного діяча нашої історії триває й донині. Адже в багатьох західноєвропейських країнах — Австрії, Німеччині, Франції, Голландії, Англії — при згадці про Мазепу, в уяві освіченої людини відразу ж постає образ такого собі

ловеласа. Чому так трапилося? Звідки бере свій початок легенда про гетьмана Івана Мазепу як східноєвропейського козацького Донжуана?» (Вільна цитата з кн. «100 великих постатей і подій козацької України». — Київ, 2008.)

Але хоч би що там було, попри вже хриплий вереск «зрадник, зрадник» (ума, коли його нема, крикунам не вста-виш) гетьман Мазепа належить не лише Україні, а й сві-товій історії.

Бо як і перше він — символ свободи. І в Європі теж.

У нас — «зрадник». Принаймні ще й досі знаходяться такі, що обзивають і лають Івана Степановича — інтелігент-ти! — чи не останніми словесами, на які вони здатні. Обзи-вають гетьмана зрадником за те, що він, бачте, посмів тоді підняти боротьбу за волю України. Намагався вирвати її з імперського ярма Росії. А малоросам з імперського ярма вириватися — зась!

Ось один із зразків такої лайки, взятий з Інтернету (його ще називають сміттєзвалищем) влітку 2013 року і що ви-дається за жанр художнього твору сатиричного спряму-вання — «памфлетон».

«Политическая партия “Наша Украина” (жива, курил-ка!) призывает поставить памятник Мазепе в Полтаве. Тем более что памятник уже изготовлен на творческо-про-изводственном объединении “Художник” в городе Киеве. А что, резон немалый — не пропадать же добру... И чтобы непременно в Полтаве!

Идея, что и говорить, смелая, породившая в свое время целую серию анекдотов. Но в призыве “Нашей Украины” чудо как хорошо обоснование, выводящее на понятие “Ма-зепа — герой”. Я просто глазам своим не поверил! Оказыва-ется, Мазепа — это Джордж Вашингтон, Симон Боливар и Богдан Хмельницкий в одном историческом обличье... Вот вам и образчик изумительной логики: “Джордж Вашингтон, первый президент Соединенных Штатов Америки, который

“предал” Великобритании, возглавив армию колонистов в войне за независимость в Северной Америке; Симон Боливар, руководитель борьбы народов Южной Америки (Венесуэлы, Колумбии, Перу) за независимость от испанского господства. В конечном итоге, и Богдан Хмельницкий, который возглавил Освободительную войну украинского народа 1648—1654 годов, тоже “предал” Речь Посполиту...”

То есть Мазепа никакой не предатель, а герой, стратег, настоящий борец за свободу украинской нации. Ой ли, лукавые вы наши?! Обратимся к смысловому первоисточнику слова “герой”. В этическом понимании герой — это человек, совершающий акт самопожертвования ради общего блага. В философии “герой” трактуется как воплощение национального духа. Следовательно, нам хотят подсунуть “воплощение национального духа”?! Очень кратко рассмотрим это “воплощение”, которое пытались, судя по обращению “НУ”, “освободить свой народ от социального и национального порабощения”.

Вот голые факты из жизни “освободителя”. “Мазепа был одним из богатейших людей не только Малороссии, но и России, владельцем 19 654 дворов в Украине и 4117 дворов (всего порядка 100 000 душ) на юге России”. Сто тысяч душ — это крепостные! Очевидно, Мазепа таким хитрым образом спасал земляков от социального и национального порабощения. Кстати, перебегая к шведам, он не забыл прихватить с собой гетманскую (считай, государственную) казну. Ну, чисто автоматически, по привычке. Николай Костомаров, едва ли не первый историк того территориального пространства, которое сейчас называют Украиной, так поведал о Мазепе (далі йде негатив. — В. Ч.).

...И еще один “нравственный” штрих: в 1704 году престарелый Мазепа совратил дочь Кочубея Матрену, которой он был крестным отцом. А 15 июля 1708 года в селе Борщаговка под Белой Церковью, где стоял лагерь Мазепы, Кочубею

(куму Мазепы) и полковнику Искре отрубили головы. За то, что они донесли Петру о готовящейся измене. Предсмертный допрос, кстати, проводил Орлик, тот самый “демократ”, автор якобы “самой первой в Европе конституции”.

И наконец, последний штрих к портрету “борца за свободу украинской нации”. Свидетельствует Густав Адлерфельд, камергер Карла XII, о том самом соглашении, ради которого Мазепа перебежал к шведам: “Вся Украина, включая княжества Северское, Киевское, Черниговское и Смоленское, должна вернуться под владычество Польши и оставаться под ее Коронаой, за что Мазепа награждается титулом князя и получает Витебское и Полоцкое воеводства с теми же правами, которые имеет Герцог Курляндский в своей земле”. Вашингтон с Боливаром отдыхают в теньке, поскольку “нормальные герои всегда идут в обход”.

Вспоминая всех “героев”, возведенных в это звание господином Ющенко, можно отметить только одну паразитическую схожесть — все они классические предатели земли своей ради шкуры своей. И это в принципе нормальная трактовка для ярых приспособленцев, в одночасье превратившихся из правоверных коммунистов в яростных националистов. Поэтому понятия “герой, героизм” они и ставят с ног на голову, дабы себя, любимых, слегка “почистить”.

Следуя такой уже сложившейся традиции, будет логично и памятник в Полтаве поставить головой вниз, ногами вверх. И правда истории будет соблюдена, и поток туристов обеспечен!» (Писано анонімно.)

Немає місця цитувати це повністю. Подібних «памфлетонів» нині стільки розвелось в Україні, що для них і паперу не вистачить. До всього ж подібні «памфлетоністи» почувуються нині в Україні, пардон, «на територіальному просторі, що його нині називають Україною», як у краю неполоханих звірюк.

І ніхто їх не полохає — свобода, демократія! І «памфлетоністи», сповзаючи з сатири та гумору на позиції баби Параски, яка банітується з бабою Палажкою, пишуть і пишуть. Здебільшого в душі «Катехізису» недоучки-студента Нечаєва: «мета виправдовує засоби». Подібну програму Нечаєва колись К. Маркс та Ф. Енгельс назвали «казарменим комунізмом». У нашому — клінічному! — випадку це — казармений російсько-імперський шовінізм, переповнений жовчю та зневагою і ненавистю до українців, які, бачте, посміли боротися за свою свободу і вирватися з російського ярма та називають того, хто колись першим розпочав цю боротьбу, героєм.

Не вельми почесна робота — писати на рівні туалетно-гоплінтуса, але «памфлетоністам» діватися нікуди — треба відробляти отримані аванси, видані за очорнення національних героїв України, які боролися — і борються — за незалежність своєї Батьківщини.

Не відстають від таких «памфлетоністів» і «святі отці» Руської православної церкви (звичайно ж, Московського патріархату).

Двоє століть — ба навіть більше — щороку, в першу неділю Великоднього посту в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали, проклинали й проклинали Івана Мазепу, проголошуючи йому анафему. Та й після того як російське самодержавство почило в бозі, в радянський період це ім'я якщо й згадували, то лише з образливо-лайливими епітетами, тож образ гетьмана змальовувався виключно лише чорними фарбами. Та й факти його життя підбиралися і подавалися здебільшого тенденційно перекрученими, у невивідному світлі.

Але коли в незалежній Україні почали передруковувати книги, статті та інші публікації про Івана Мазепу істинного (вони вільно виходили за кордоном, де їх не могла заборонити всемогутня тоді радянська цензура), то що за незви-

чайна особистість українського гетьмана нарешті постала й перед нами, українцями!

І виявилось, що це ніякий не «зрадник», а незвичайна, унікальна людина. Наполеглива в своєму стремлінні вибороти Україні волю. І ще в особі Івана Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи. І — любов. Та любов, що, за словами українського поета, приходиться лише раз на тисячу літ.

А якої думки про Івана Мазепу був славетний отаман Запорозької Січі Іван Сірко?

Іван Мазепа, у часи Сірка ще молодий і, як казали, голінний (бравий, завзятий, охочий до чого-небудь, можливо, й до авантюр, як тлумачиться це симпатичне слівце), десь починаючи з 1669 року, був на службі в гетьмана П. Дорошенка.

У чині генерального осавула числився дорадником, порученцем і навіть приятелем гетьмана, який з будь-ким не водився. Як такий, що «гарно тямив балакати» (риторику ж бо вивчав), часто виконував важливі міжнародні (десять мов знав!) та дипломатичні доручення. Був — і не раз — посередником у переговорах з турецьким султаном, кримським ханом, польським королем, московським царем.

Якось під час однієї з таких поїздок до Криму (звідти він мав вирушити ще й до Туреччини), коли гетьманського посланця супроводжував турецький загін — Мазепа з татарами потрапив у засідку на якомусь там шляху. Турків козаки ще в сутичці нападу порубали, а Дорошенкового посланця схопили — та він і спротиву не чинив, свої ж бо козаки.

Але козаки, не довго думаючи-гадаючи, засудили його до смерті — за те, що «лишався з басурманами». (Дипломатичний ранг Мазепи їм абсолютно нічого не говорив, та вони й слухати нічого не хотіли: з татарами злигався — смерть йому! Амба!)

Мазепа попросив слова перед страотою — його збиралися повісити на якійсь там гілляці.

— Гм, — гмикнули козаки, — хай говорить, послухаємо, чи він хоч уміє язиком орудувати.

Мазепа й заговорив...

Кошовий отаман Сірко був вражений мудрою красномовністю полоняника, подумав, вуса покрутив і, зрештою, присуд виніс:

— Не вбивайте його. Може, колись він стане в пригоді Батьківщині.

Кошовий як у воду дивився.

А ловелас... Козацький донжуан...

Гм... Мазепа був і таким, з пісні, як кажуть, слова не викинеш — козацьким донжуаном, як його в Європі охрестили.

Що ж, і жінок, братове, треба любити, бо як же чоловікові без них, га? Як і без любові (тут мимовільно і ловеласом будеш, і донжуаном). А все інше починається потім, після любові. Чи разом з нею. А любов нам дарують — відкриття, правда, небозна-яке — тільки жінки.

Правий був і Олександр Сергійович Пушкін, коли писав про любов Мазепа.

Хоча... В одного з авторів, який писав про гетьмана, захопився насамкінець гіркий абзац:

«Шкода тільки, що через справжнє кохання, в якому нічого легковажного не було, згодом зробили з національного героя України такого собі ласого до дівчат стариганя».

Не відаю, як щодо інших, а я особисто спочатку пізнав Мазепу — за історичними джерелами, звісно, — лише як гетьмана, політика, державотворця, який хотів створити незалежну Україну, а ось як людину, якій ніщо людське не було чужим, я Мазепу спізнав, лише дізнавшись про його любов до Мотрі Кочубеївни. І він мені став ближчим і зрозумілішим, щоб не сказати, живим.

У 1818 році знаменитий англійський поет Джордж Байрон напише одну з найвідоміших своїх поем під назвою

«Мазепа». Вона неодноразово перевидавалася різними європейськими мовами.

Ще б пак!

Поема так поетично-яскраво й романтично подала «любовну трагедію» українського гетьмана, що всі були в захопленні. Вона стала поштовхом до написання поем, присвячених гетьману, іншими поетами, серед найвідоміших — «Мазепа» Віктора Гюго (1829), «Полтава» Олександра Пушкіна (1829), «Мазепа» Юліуша Словацького (1839). Романтичний сюжет надихнув до написання симфонічних опер під однойменною назвою «Мазепа» геніальних композиторів Ференца Ліста та Петра Чайковського.

У Джорджа Байрона Мазепа, підсумовуючи своє життя і «подвиги» на любовній ниві, трохи з сумом зізнається на прощання:

...Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабкість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я скінчу коротку
Свою поему мук і втіх...

І трудно збагнути, чого було більше в справжній його любові: мук чи втіх?

Але одне ясно-ясненько: Мазепа кохав і коханим був...

А щодо мук і втіх, то вони будуть — якщо любов справжня...

Частина перша

І ТАКОЇ ЧАРІВНОЇ НОЧІ ЗАБЕВКАВ У БАТУРИНІ ДЗВІН...

Як я чув... гетьман Мазепа, поза іншими своїми чеснотами, приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче.

Із донесення французького посла месьє Бонака.

Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари!

Із кредо пані Кочубеїхи, що його вона затято дотримувалася в історії, про яку й піде мова у цій повісті.

Однієї чудової, просто-таки чарівної травневої ночі, коли так і хотілося захоплено процитувати Миколу Васильовича Гоголя, — пам'ятаєте: «Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося...» Ну і так далі, і так далі; так ось, такої чарівної травневої ночі... Ні, чорт забирай, це була саме та ніч, про яку пізніше, через сто з лишком років, зачаровано писатиме Михайло Петрович Старицький:

Ніч яка місячна, зоряна, ясная,
Видно, хоч голки збирай!
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Чи Олександра Сергійовича Пушкіна хутчій процитувати класичні рядки:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Луна спокойно с высоты...

І так далі... (Любителі української — незвичайної! — ночі можуть самі прочитати поему Пушкіна «Полтава», про яку в нас ще буде мова.)

А щодо згаданих у Пушкіна тополь, то... Ні, ні, це просто необхідно вам розповісти, бодай і у вигляді вставної новели. Так ось... В Україні росте одинадцять видів тополь. Наприклад, тополя тремтяча, або осика, тополя чорна, або осокір, тополя біла, тополя пірамідальна, тополя дельтолиста, або канадська, тополя бальзамічна, тополя сірувата — гібрид білої і тремтячої...

Уявити Україну без тополі аж ніяк не можна. Це міфічний образ-тотем давніх слов'ян, а з XIV століття — українців, персонаж фольклору, символ сумної дівчини.

Наприкінці весни в Україні неодмінно влаштовувалося пишне свято Тополі. У селі обирали найвродливішу струнку дівчиноньку, якій зв'язували над головою руки. Потім їх прикрашали різнобарвними стрічками, хустками, намистом тощо. Дівчину водили селом, полем, лугом, співаючи ритуальних пісень:

Стояла тополя край чистого поля,
Стій, тополенько, стій, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся...

Тополя вважалася сакральним, священним деревом, і рубали її лише для жертвних вогнищ. В українському фольклорі це символ засмученої безталанної дівчини. Висаджувалися тополі здебільшого на узбіччях доріг, біля господи, тож українську хату, як і село, без неї не уявити. В поемі Т. Шевченка «Тополя» — персоніфікований образ тополі-дівчини, яка так і не дочекалася коханого.

Таку пісню чорноброва
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.

Андрій Малишко переосмислив народнопоетичні символи тополі. В його поезії вона уособлює рідну землю, її багатостраждальну історію.

Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице. Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожару ти встала, тополею в небо зросла.

Так ось такої чарівної травневої ночі числа десь так двадцять п'ятого, року 1704-го, коли в Батурині квітли вишні, неймовірно тьохкали-лящали соловейки й тріщали перелази (чи козаки до дівчат через ті перелази стрибали, чи навпаки, дівчата до козаків — хто їх розбере), близько півночі, як у небі над Батурином піднявся і золотим сяйвом спалахнув місяць уповні, отоді зненацька над Батурином тривожно, як на сполох — так воно, вочевидь, і було, — раптом бевкнув дзвін.

Властиво, не бевкнув, а хтось на дзвіниці вдарив у набат: бим-бим-бим!..

Але народ, зачувши дзвін генерального судді, сипонув на вулиці, вертячись та озираючись навсібіч: де біда? Де лихо?

Чого він бевкає, як несамовитий? Чого народ баламутить?!

А ніч яка була, яка ніч! Так і хотілося ще і ще цитувати славетного сорочинця: «Божественна ніч! Чарівлива ніч!.. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте.

А на душі і безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйками виникають у її глибині.

Божественна ніч! Чарівлива ніч!.. Пісні заспівують скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять...»

Зміст

Пролог

Ловелас? Козацький Донжуан? Але колись він стане
в пригоді батьківщині 5

Частина перша

І такої чарівної ночі забевкав у Батурині дзвін... 18

«Иван Мазепа: человек со множеством лиц» 53

І показує булавою на Москву... 57

Частина друга

...і будуть страчені «отсеченієм глав їхніх зміїних».

Борщагівка, що на річці Росі, 14 липня 1708 року 106

Їх рівно дванадцять, уцілілих на сьогодні 139

Частина третя 192

Навкруг порубане, криваве, все військо Карлове
лягло. І настала черга Батурина... 192

Всього лише одна дата в історії боротьби за свободу:

7 червня 1628 року 197

Таємниця — це душа, але чого? 212

Даніел Крман: від Полтави до Бендер 231

Безрогі корови Джорджа Оруелла 248

Тарас Шевченко. «Іржавець» 259

Мазепа Іван Степанович, гетьман України 263

Ігри з оголошенням анафеми 266

Так хто кого зрадив? 271

«Секретно на все времена. Нікому ни при каких
условиях не предоставлять». *Таємниця угоди 1654 року
між козацькою Україною та Москвою* 286

«...А народ увесь даже до ссущих віколом и вірубал...» (Сумна повість про зраду)	299
---	-----

Частина четверта

До волі залишалося ще 283 роки, або Як виникли задунайсько-задністровські запорожці	318
«Міцний замок на османських землях»	321
Петро I запропонував 300 000 талярів за Мазепу	324
У Варниці, на околиці Бендер	328
...У міському парку Свободи на Бессарабській вулиці, за п'ять кілометрів від румуно-молдавсько-українського кордону	337
Р. С. «Разговор Великороссии с Малороссией»	343
«Забьт Мазепа с давних пор»?	347
Заки море перелечу, крилоньки зітру... ..	354
Помиляється й народ, коли немає ще держави... ..	359
«Гетьман Мазепа: повернення до Батурина»	362
Пушкін і Рилєєв, або Знову про Мазепу	364
Кіндрат Рилєєв виявився передбачливішим	378
Від чого Петро I на тім світі перевернеться й бурхливо заплодує	382
Що можуть і чого не можуть королі	389
«Гей, хто в лісі, — озовися!..»	396
Гуля орел, гуля сизий, та й попід небесами... ..	406
«...Немає вже на Україні жодних вольностей, існує лише фантом свободи...»	419
Чи нема країни, щоб загарбать і з собою взять у домовину... ..	425
...І до безмежних просторів Тихого океану	434

Епілог

Люби мене, як я тебе, або Де шукати скарби гетьмана Мазепа	437
Тайна Мазепиних скарбів	450
Поросючка	457
Дума пана гетьмана Мазепа, в якій значне проти держави великого государя виявляється субпротивенство (Записано рукою В. Кочубея)	471